УДК 930.1: 94(477.41) «1654»

Ярослав Федорук

ПЕРЕЯСЛАВ 1654: ПЕРЕДУМОВИ, ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ І НАСЛІДКИ В ЕПОХУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Переяславська рада 1654 р. була, без сумніву, однією з етапних подій в українській історії. Про це згадувалося дуже багато в історіографії. У Російській імперії і потім у СРСР витворювався міф про "споконвічну мрію" українського народу возз'єднатися зі своїм "старшим братом". Міф цей набував гіпертрофованих і небачених раніше форм, які у своїй суті не мали нічого спільного з наукою і слугували лише до зміцнення великоросійської самодержавної або радянсько-комуністичної ідеології. Однак етапність цієї події визначається її впливами на весь дальший розвиток в українській історії. Укладаючи договір з Москвою у Переяславі й Москві, український гетьман шукав насамперед союзника у війні з Річчю Посполитою. У цьому сенсі фігура російського царя Олексія Михайловича надавалася чи не найкраще до такої ролі не лише з огляду на спільність віри або на протиріччя й безвихідність українсько-татарського союзу, а й на ті суперечності, які існували між Річчю Посполитою і Московським царством ще з часів Смути й укладення Поляновського договору 1634 р. Залучити такого союзника у боротьбі з польським королем було важливою справою української дипломатії упродовж 1648–1654 рр. У цій статті хотілося б порушити ключові питання, пов'язані з Переяславською радою 1654 року і українсько-московською угодою середини XVII ст., а саме: передумови цього дипломатичного акту з особливим наголосом на українсько-російські відносини, його історико-правову оцінку і наслідки для України, щонайменше до смерті Богдана Хмельницького. Український гетьман розпочав повстання у 1648 р. і Переяславську раду й українсько-російську угоду

1654 р. слід розглядати не інакше, ніж у широкому контексті міжнародної політики України середини XVII ст.

I

Розпочинаючи повстання Богдан Хмельницький змушений був орієнтуватися на якихось союзників, оскільки у геополітичній ситуації між Річчю Посполитою, Московською державою і Османською імперією та Кримом він був приречений виборювати незалежність України, спираючись на якихось союзників. Якщо б він не укладав договору з цими союзниками, то вони могли б перейти на бік його ворогів. Так було з Кримським ханством, і гетьман шукав впливів на хана Іслама Ґірея III за допомогою турецького султана, намагаючись піти під протекцію до Османської імперії. У цьому сенсі треба розглядати також і те, як гетьман намагався залучити на свій бік Росію у війні з Річчю Посполитою.

Починаючи з 1648 р. українсько-російські відносини вибудовувалися не завжди гармонійно, хоч цілком природно було, що, розпочинаючи повстання і укладаючи союз із Кримським ханством, гетьман звертав свої погляди до Олексія Михайловича як до потенційного союзника. На той час Московська держава будувала свої відносини з Річчю Посполитою на умовах Поляновського договору 1634 р., який був для неї вкрай невигідний. Повстання в Україні могло стати для Росії доброю нагодою повернути собі втрачені у 1630-х роках території й політичні впливи.

У 1647 р. напередодні повстання Богдана Хмельницького Річ Посполита уклала в Москві додатковий договір про спільні дії проти татар. За цим договором, який укладав з польського боку брацлавський воєвода Адам Кисіль, у разі нападу кримських татар на одну з країн, інша мала допомогти своїм військом[1]. І оскільки наступного року почалося повстання Богдана Хмельницького, який об’єднав козацьке військо з кримськими татарами, то Річ Посполита зверталася до Олексія Михайловича з проханням виконати домовленості 1647 р. і надати військову підтримку. У цій справі багато російських та польських послів переходили через Україну, які перехоплювалися гетьманом

разом з їхніми листами. Через одного з таких російських послів він передав свій перший лист до царя від 18 червня 1648 р. з Черкас про те, щоб цар виступив війною проти Речі Посполитої і щоб він був обраний на польський престол після смерті короля Володислава IV, що сталася 20 травня[2]. У радянські часи цей документ дуже сильно спотворювався: його інтерпретували і навіть досі інтерпретують в російській історичній думці як документ, у якому Хмельницький вперше звернувся з проханням про возз'єднання України з Росією. У дійсності ж, якщо вчитатися в це джерело, ми нічого там подібного не знайдемо[3].

У 1648 р. Росія починала збирати війська на українсько-російському кордоні в Путивлі. У травні було видано указ царя про збір війська і невдовзі його кількість налічувала до 40000 стрільців. У липні й серпні 1648 р. ситуація між Б. Хмельницьким і російськими воєводами була досить напруженою, що виявляється у його листах, написаних у цей час до них[4].

Однак Росія не була зацікавлена в тому, щоб твердо дотримуватися Поляновського договору і тому цар не спішив переходити кордон на допомогу полякам, відтягуючи час і проводячи дипломатичну гру з Річчю Посполитою. До того ж улітку 1648 р. у нього почалися внутрішні проблеми, а саме у Москві розгорілося велике повстання, і йому було вкрай невигідно підтримувати поляків своїми військами[5].

Отож цього не відбулося і наступного року, у 1649 р., розпочалися активні відносини між Україною і Росією, головною метою яких – з українського боку – було забезпечити військами царя нову кампанію проти Речі Посполитої, що тоді готувалася. Але російський цар і на цей раз відмовчався, витримуючи довгу паузу, і в Зборівській кампанії участі не брав.

Через це після укладення Зборівського договору українсько-російські відносини знову погіршуються. У той час під тиском татар Хмельницький готував нову кампанію, як він тоді свідчив, – проти Московської держави, а також переховував у Чигирині претендента на московський престол Тимофія Акундинова, який видавав себе за сина московського царя Василя Шуйського[6].

У той самий час гетьман продовжує відносини з Османською імперією, перші посольства до якої було відправлено ще у

1648 р. У 1650 р. ці відносини активізуються і головною їхньою метою було знайти османський протекторат над Україною, який було оформлено у 1651 р.[7]

Олексій Михайлович розумів, що у разі прийняття протекторату Османської імперії над Україною його впливи на розвиток політики у регіоні значно послабляться. На початку 1650 р. він вислав до Варшави посольство Григорія Пушкіна, який заявив перед Яном Казимиром, що у Речі Посполитій ображали гідність царя в опублікованих книгах, робили помилки в його титулах, вимагали стратити винуватців й виплатити грошову компенсацію. Фактично це був стан, коли Росія могла розірвати Поляновський договір. Поляки були настільки здивовані цим посольством, що вони відправили до Москви своїх представників довідатися, чи в посольських інструкціях Пушкіна не було помилки. Політика Росії на той час змінилася, зокрема через новгородське і псковське повстання, які розгорілися на початку 1650 р., і Олексій Михайлович відкликав ці вимоги[8].

Незважаючи на це, така політика продовжувалася і у лютому й березні 1651 р. зібрався Земський собор. У дослідженнях до сьогодні ще можна натрапити на твердження, що на цьому соборі було прийнято рішення про приєднання України з Росією. Насправді ж ще у 1959 р. Федір Шевченко доказав, що на цьому соборі не було прийнято жодних рішень, а це питання лише обговорювалося – був наказ царя, зібралося духовенство, бояри та ін. і справа мала зрушитися[9]. Проте у той час Росія знову не пішла на цей крок загострення відносин з Річчю Посполитою.

Наступними подіями була Берестецька кампанія 1651 р., укладання невигідного для України Білоцерківського договору, в результаті якого Військо Запорозьке було дуже ослаблене. У період наступних років вплив українсько-османських відносин мав великий вплив на рішення царя прийняти Україну під свій протекторат. Ці відносини між Хмельницьким і султаном пожвавилися у 1653 р. і у той самий час цар відправив посольство Бориса Репніна-Оболенського до Яна Казимира з пропозицією бути посередником між Україною і Річчю Поспо-

литою[10]. Ця пропозиція була відхилена і це було остаточною краплею того, що у жовтні 1653 р. Земський собор прийняв рішення приєднати Україну і почати війну з Річчю Посполитою.

II

Далі були відомі події, на яких детальніше зупинятися не входить у завдання цієї статті, а саме: скликання гетьманом ради в Переяславі у січні 1654 р., відправлення посольства з України до Москви з 23 статтями у березні й відповідь царя, оформлена в 11 статтях. Більше хотілося б акцентувати увагу на історико-правових основах українсько-російської угоди. Свого часу ми давали детальний огляд цієї проблематики[11] й у цій частині обмежимося лише загальними оцінками історіографії задля повноти картини викладу.

Ще М. Грушевський, оцінюючи цю угоду, підкреслював, що у 1654 р. гетьман не створив чітких юридичних норм відносин між Україною і Росією. Історик стверджував, що формальний зміст статей договору досить сильно розходився з фактичним станом справ, що виник в результаті акту 1654 р. У XVII ст. погляди на українсько-російську угоду з боку України і Росії відрізнялися. При цьому дослідник чітко квалафікував цей дипломатични й акт, як договір, який російська влада саме так і сприймала у другій половині XVII–XVIII ст.[12]

Починаючи з кінця XIX ст. історики намагалися визначити ці історико-правові основи угоди 1654 р. Дискусії на цю тему розпочалися в російській науці й вони йшли в контексті історико-юридичних оцінок інших приєднаних до Росії територій – Царства Варшавського, Фінляндії, прибалтійських провінцій тощо.

У цьому сенсі були найрізноманітніші теорії, початок яким було покладено у 1880-х роках з праці Василя Сергеєвича про персональну унію між Богданом Хмельницьким та Олексієм Михайловичем, яка мала існувати тільки до смерті гетьмана. Свої висновки він базував на тому, що Україна не була приєднана до Росії шляхом анексії, як багато інших земель, а лише визнала московського царя з його нащадками[13].

Ці ідеї критикували прихильники теорії васалітету між Україною і Росією (М. Коркунов, В. М'якотін). Вона базувалася на тому, що після 1654 р. Україна, хоч і була підпорядкована Росії, все ж мало право на зовнішню політику і зберігала власні державні органи й структури. Богдан Хмельницький, за цією теорією, підпорядковувався російському цареві, який своєю особою, однак, не об'єднував дві окремі державні влади[14].

Обидві ці теорії – персональної унії та васалітету – піддав критиці М. Дьяконов, який виступав за оцінку Переяславської угоди як реальної унії. Він стверджував, що у 1654 р. відбулося об'єднання двох держав, оскільки васалітет передбачає присягу не сюзеренові, як це було в Україні, а своєму правителеві-васалові[15].

Інкорпоративність як основу політики Московської держави, а потім і Російської імперії визнавав інший історик А. Алексеєв. На його думку, приєднані частини зливалися з державою, поступово втрачаючи свою самобутність[16]. Згодом цю теорію підтримали Д. Одинець і В. М'якотін, який змінив свої погляди й на цей заперечував уже васальний статус України стосовно Росії[17].

На початку XX ст. Борис Нольде висловив ідеї про автономію України. Ця теорія мала такий великий вплив на українську науку, що праці Нольде перекладалися українською мовою й видавалися М. Грушевським в НТШ у Львові, а також французькою[18].

Учень Нольде І. Розенфельд висловився за неповну інкорпорацію України, вважаючи що до 1654 р. вона фактично здобула державну незалежність[19].

У цей самий час, на початку XX ст., ці дискусії перенеслися в українську історіографію. Михайло Слабченко підтримав теорію васалітету, як і М. Грушевський, який у 1917 р. видав спеціальну брошуру на цю тему. Основний пункт концепції цих істориків полягав у тому, що буква статей угоди далеко розходилася з фактичними відносинами, утвореними актом 1654 р. Грушевський, зокрема, зазначав, що багато істориків цієї проблематики накладали сучасне для них розуміння правової оцінки Переяславської ради на той контекст подій, який існував у середині XVII ст.[20]

У цьому сенсі великий внесок зробив В. Липинський, який у 1920 р. розвинув думки, що й сьогодні найбільше підтримуються в українській історіографії, про мілітарний союз України і Росії, забезпечений формою протекторату. У контексті тогочасних міжнародних відносин це було абсолютно нормальним явищем: молдавський господар, наприклад, будучи васалом турецького султану, шукав протекторату московського царя або польського короля; український гетьман, ставши васалом турецького султана, не полишав цього васалітету й після 1654 р. (як-от було здійснено його підданство султанові у 1655 р.) тощо.

Головна теза Липинського полягала в тому, що погляди на Переяславську раду 1654 р. кардинально різнилися в Україні і Росії. Для останньої це було прийняття "холопів" у підданство, хоч ця територія і зберігала права певної автономії: податкова система, зовнішня політика, армія, судовий, адміністративно-територіальний устрій тощо[21].

Майже одразу після появи цієї монографії Р. Лащенко також опублікував статтю на цю тему. Незважаючи на відносно толерантне ставлення до концепції В. Липинського, дослідник все ж схилявся до теорії персональної унії між Б. Хмельницьким та Олексієм Михайловичем[22].

Однак згадані дві головні тези Липинського – про мілітарний союз і про різне розуміння Переяславської ради в Україні і Росії – пустили дуже глибокі коріння в українській історичній науці. У середині XX ст. вони були підтримані А. Яковлевим та О. Оглоблиним[23], а на початку 1990-х років стали відправними пунктами для істориків уже незалежної України.

Отже, ми бачимо, що у 1654 р. Богдан Хмельницький дійсно не оформив українсько-російські відносини згідно з вимогами міжнародного права, які існували на той час. Він робив це за тою традицією, за якою укладав перед тим Зборівський договір з Яном Казимиром, про що в історіографії згадували, зокрема, М. Грушевський і А. Яковлів[24]. Як відомо, у цих дипломатичних актах гетьман посилав до Яна Казимира статті договору, а король відповідав на них декларацією своєї ласки. Така сама процедура була виконана й у Москві у березні 1654 р.

III

Останній пункт, про який хотілося б говорити сьогодні, – це наслідки Переяславської ради від 1654 до 1657 рр. У цьому сенсі важливо виокремити одну справу: для того, щоб знати, заради чого Богдан Хмельницький укладав угоду з Росією, треба знати його політичну мету у цілій війні – що він хотів досягнути під час своєї боротьби з Річчю Посполитою? Тут знову ж таки українські історики в більшості одностайні. Вони стверджують, що десь від кінця 1648 р. до своєї смерті у 1657 р. гетьман намагався об'єднати всі українські етнічні землі, які були в історичній традиції з часів Київської Русі, в адміністративно-територіальному устрої Війська Запорозького. Йшлося спершу про територію до Вісли, проте на польсько-московських переговорах під Вільном у 1656 р. він погоджувався на поділ по р. Західний Буг, тобто за сучасним кордоном України з Польщею[25]. Мета Росії у 1654 р. була іншою. Починаючи з кінця XVI ст. відбувалася багатолітня боротьба зі Швецією за Балтику, а також з Річчю Посполитою за повернення територій, втрачених за Поляновським договором 1634 р., і розповсюдження своїх впливів на Велике князівство Литовське до Балтійського моря.

Для здійснення своєї мети Богдан Хмельницький у 1654 р. розпочав організацію нового походу в Галичину. Він зібрав свої війська під Фастовом, проте рушити з ними на захід так і не зміг. Москва почала наступ на Білорусь, Смоленщину й Литву і вимагала підтримки цих акцій козацькими військами. Почалася білоруська кампанія українських козаків на чолі з Іваном Золотаренком, під час якої вони вимагали присяги від захоплених міст на ім'я гетьмана, а не царя. Це призводило до виникнення великих українсько-московських суперечок у Білорусі.

Урешті восени 1655 р. відбувся спільний похід української і московської армій до Львова й Любліна. Під час цього маршу знову загострилися протиріччя між гетьманом і російськими воєводами, які хотіли приймати присягу завойованих міст на ім'я царя. У кінцевому підсумку цей похід не закріпив Україну на території Галичини: облога Львова була знята у жовтні, а Люблін, хоч і був захоплений, проте невдовзі його було покинуто українсько-російськими військами.

Найбільші проблеми в українсько-російських відносинах того часу з’явилися у 1656 р., коли російський цар почав готувати мирний договір з Яном Казимиром за посередництвом імператора Фердинанда III. У травні 1656 р. Олексій Михайлович оголосив війну шведському королю Карлові X Ґуставу і почав шлях до примирення з Річчю Посполитою. Тобто те, заради чого Богдан Хмельницький у 1654 р. укладав угоду з Олексієм Михайловичем, аби мати союзника проти Речі Посполитої, набирало цілком іншої, протилежної такому проектові якості.

У результаті 3 листопада 1656 р. було укладено московсько-польський Віленський договір. Україна у відповідь на це зближення Росії та Речі Посполитої уклала 7 вересня угоду з трансільванським князем Юрієм II Ракоцієм, яка у жовтні була схвалена гетьманом у Чигирині. Трансільвансько-шведський договір у Радноті від 6 грудня 1656 р. остаточно сформував антипольську коаліцію, до якої входила також і Україна. У січні наступного року розпочалася нова війна у Короні Польській і Великому князівстві Литовському, в якій брав участь корпус козаків на чолі з Антоном Ждановичем. Це розцінювалося царем, як дуже серйозний виклик його власній політиці, оскільки Ян Казимир на той час був його союзником.

Війна Юрія II Ракоція у Речі Посполитій не була, однак, успішною і в червні й липні 1657 р. завершилася поразкою трансільванських, шведських та українських військ. За цих обставин Богдан Хмельницький відійшов у кращий світ 27 липня ст. ст. 1657 р.

* * *

Таким чином, українсько-російська угода 1654 р. не виправдала тих надій, які на неї покладав Богдан Хмельницький у Переяславі. Московська держава мала свої пріоритети в політиці, одним з головних яких було розширення володінь до Балтійського моря. Це великою мірою ішло всупереч з тими політичними цілями, які Б. Хмельницький ставив перед собою, намагаючись встановити новий західний кордон з Короною Польською.

[1] Sysyn Frank. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. – Cambridge, Mass., 1985. – P. 134–140.

[2] Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 5, 21.

[3] Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – № 10. – С. 48–49.

[4] Там само. – № 21–22. – С. 64–65; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми: (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. – С. 27–30.

[5] Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – К., 1955. – С. 111–115.

[6] Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 110–121.

[7] Abrahamowicz Zygmunt. Comments On Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Phorte (1651) // HUS. – 1990. – Vol. XIV. – № 1/2. – P. 137–138; Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ). – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–192.

[8] Kubala L. Poselstwo Puszkina w Polsce w roku 1650 // Kubala L. Szkice historyczne. – Lwów, 1880. – Ser. 1. – S. 185–226; Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – С. 346–351.

[9] Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією у середині XVII ст. – К., 1959. – С. 325–328.

[10] Заборовский Л.В. Последний шанс умиротворения: Переговоры Б.А. Репнина во Львове 1653 г. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 24–30.

[11] Див.: Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 року в історико-правових дослідженнях російської та української історіографій кінця XIX – 50-х років XX століття // Україна в Центрально-Східній Європі: (З найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 402–437.

[12] Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі: Критичні замітки // Україна. – 1917. – Кн. 3/4. – С. 101; Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – С. 6.

[13] Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд. – СПб., 1910. – С. 15–16.

[14] Коркунов Н.М. Русское государственное право: Пособие к лекциям. – СПб., 1892. – Т. 1: Введение и общая часть. – С. 135; Мякотин В.

Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Прага, 1924. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 21–22, 29 (факсимільний передрук див.: М'якотін В.О. Вибр. тв.: У 2 т. / Упоряд. О.О. Новікова. – К., 2012. – Т. II).

[15] Дьяконов М. Очерк общественного и государственного строя древней Руси: (До конца XVII века). – 4-е изд. – СПб., 1912. – С. 241.

[16] Алексеев А.С. Русское государственное право: Пособие к лекциям. – 5-е изд. – М., 1905. – С. 163–164.

[17] Одинец Д. Юридический характер присоединения Украины к России 1654 года // Родная земля. – К., 1918. – Кн. 2. – С. 165; Мякотин В. "Переяславский договор" 1654 г. // Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Милюкову 1859–1929. – Прага, 1929. – С. 241–261 (передрук див. у збірнику: Переяславська рада очима істориків, мовою документів / Упор. О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К., 2003. – С. 233–257; М'якотін В.О. Вибр. тв.: У 2 т. / Упоряд. О.О. Новікова. – К., 2012. – Т. І. – С. 123–150).

[18] Нольде Б.Э., бар. Очерки русского государственного права. – СПб., 1911. – С. 287–289, 291; Нольде Б. Автономія України з історичного погляду / Пер. М. Залізняка. – Львів, 1912; Nolde Boris E., bar. L'Ukraine sous le protectorat russe. – Paris, 1915.

[19] Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). – Петроград, 1915. – С. 8, 12, 23, 53, 71.

[20] Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 27; Його ж. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток М.П. Василенка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1913. – Т. 116. – С. 70; Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – С. 6, 16–21, 27.

[21] Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 25, 26, 28.

[22] Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 66.

[23] Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 598, 603, 606, 609 (прим.); Його ж. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Переяславська рада очима істориків, мовою документів. – С. 124; Його ж. Договір

гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Переяславська рада 1654 р.: (Історіографія та дослідження). – С. 91–155; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Там само. – С. 156–218.

[24] Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби: (Початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – С. 572, 580.

[25] Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К., 2011. – С. 443–510.